

Ο Σπινόζα του Χέγκελ

Είναι αρκετά δύσκολο να μαντέψει κανείς αυτό που πραγματικά είχε κατά νου ένας συγγραφέας. Μπορούμε να αρκεστούμε σε αυτό που έγραψε, δίχως να διερωτόμαστε αν ήταν ειλικρινής ή ελεύθερος να εκφραστεί. Τι μπορούμε να κάνουμε όμως όταν ο ίδιος προβάλλει, σε διάφορα σημεία του έργου του, αντιφατικές απόψεις, καμιά φορά ακόμα και στην ίδια σελίδα;

Αυτό συμβαίνει με τον Χέγκελ αναφορικά με τον Σπινόζα. Πάνω σε πολύ καίρια θεωρητικά ζητήματα αναφέρεται σε αυτόν χρησιμοποιώντας εκφράσεις ασύμβατες μεταξύ τους. Ίσως να μην έδινε και τόση σημασία στις ετικέτες και να προτιμούσε να προχωρήσει κατευθείαν στο περιεχόμενο. Με αυτό τον τρόπο όμως φέρνει τους αναγνώστες του σε δύσκολη θέση.

Αν πράγματι ο γενικός χαρακτηρισμός του σπινόζικου στοχασμού τού ήταν αδιάφορος, οι σχολιαστές θα αναζητούσαν τη φιλοσοφική σημασία αυτής ακριβώς της αδιαφορίας. Όμως ο Χέγκελ δεν εκφράζει πουθενά ένα τέτοιο συναίσθημα για τον Σπινόζα, παρά εκδηλώνει μάλλον σε κάθε ευκαιρία ένα ένθερμο ενδιαφέρον γι' αυτό το φιλόσοφο, καμιά φορά ακόμα και κάποιον ενθουσιασμό, ανεξάρτητα από τη φαινομενική διακύμανση των απόψεών του γι' αυτόν.

Ο Χέγκελ αναγνώριζε πάντα τον αποφασιστικό ρόλο της πολιτιστικής κληρονομιάς στην επεξεργασία του συστήματός του και δεν αρνήθηκε ποτέ την οφειλή του προς τους προκατόχους του. Στην ιστορία του στοχασμού «τίποτα δεν έχει χαθεί», έλεγε. Τιμούσε λοιπόν σε μεγάλο βαθμό τους φιλοσόφους του παρελθόντος. Πώς όμως να μην ξεχωρίσουμε το προνόμιο που αποδίδει στον Σπινόζα; Του απευθύνει μια πραγματική δήλωση υποταγής, που αποκτά ακόμα μεγαλύτερη αξία από το γεγονός ότι στην εποχή του ο Σπινόζα αντιμετωπιζόταν κατά κανόνα αρνητικά, ως η προσωποποίηση του κακού, ως ο φιλόσοφος που όλες οι θρησκευτικές, φιλοσοφικές, πολιτικές αρχές κατήγγελλαν τη διαστροφή του και τον κίνδυνο που αντιπροσώπευε.

Κάτω από το πορτρέτο του Σπινόζα είχαν μάλιστα γράψει: «Έφερε στο πρόσωπό του τα σημάδια της κατάκρισης». Ήδη σε αυτό το ανεκδοτολογικό σημείο ο Χέγκελ τον υπερασπίζεται. Ενώπιον στη συνθησιμένη άποψη που ήθελε τον Σπινόζα έναν «κατακριτέο» άνθρωπο, αντιτάσσει πως αυτή η κατάκριση ήταν εκείνη που ο Σπινόζα εκδήλωνε προς τους ανθρώπους και την κοινωνία της εποχής του, ήταν αυτός λοιπόν που «κατέκρινε»¹.

Ο Jacques D'Hondt είναι Ομότιμος Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Poitier, πρώην Πρόεδρος της Γαλλικής Φιλοσοφικής Εταιρείας.

Λέσινγκ

Θα ήταν χρήσιμο να επαναφέρουμε στη μνήμη μας τις ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Σπινόζα κατά κάποιον τρόπο παρουσιάστηκε στον Χέγκελ, με έναν τρόπο που αναζωπύρωνε και εξόγκωνε όλα τα μίση και τους φόβους που η κομπορρομιστική αντίληψη ένωθε προς αυτόν.

Τον καιρό που ο Χέγκελ άρχιζε να στοχάζεται με τρόπο σχετικά ανεξάρτητο, οι ιδέες του Σπινόζα προκαλούσαν μια τεράστια διαμάχη στη Γερμανία. Ο Γιακόμπι, με τον οποίο ο Χέγκελ θα βρισκόταν αντιμέτωπος σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, είχε δημοσιεύσει το 1785 τις περίφημες *Μελέτες πάνω στη θεωρία του Σπινόζα*, που περιείχαν μια αποκάλυψη, την απροσδόκητη αποκάλυψη του ενδόμυχου στοχασμού του Λέσινγκ².

Μπορούμε σήμερα να αντιμετωπίσουμε σαν γελοία τη «διαμάχη του πανθεϊσμού» που ξέσπασε τότε. Τι μηδαμινή υπόθεση για εμάς! Όμως εκείνο τον καιρό και σε εκείνη τη χώρα προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση.

Ο φιλόσοφος Μέντελσον, για τον οποίο ο Χέγκελ εκφράζει μια ίσως υπερβολική φιλοσοφική περιφρόνηση, σκόπευε τότε να συγγράψει μια βιογραφία του Λέσινγκ, τον οποίο είχε γνωρίσει προσωπικά. Ο Γιακόμπι, ανησυχώντας μήπως ο Μέντελσον αγνοούσε κάποιες πτυχές του στοχασμού του Λέσινγκ, του μίλησε ανοιχτά. Επειδή όμως εκείνος έδειξε να δυσπιστεί, δημοσίευσε τις *Μελέτες*.

Ο Γιακόμπι διηγούνταν την τελευταία επίσκεψή του στον Λέσινγκ, λίγο πριν το θάνατό του. Επιθυμούσε να συμβουλευτεί το διάσημο συγγραφέα, ώστε να μάθει από αυτόν νέα επιχειρήματα κατά του αθεϊσμού, του πανθεϊσμού, του σπινοζισμού, γενικά, και ειδικότερα ενάντια στην έκφραση αυτών των αιρέσεων στο μεγάλο ποίημα του Γκαίτε *Προμηθέας*.

Απογοητεύτηκε όμως οικτρά. Ο Γιακόμπι ανέφερε τη συνομιλία του με το γέρο σοφό:

- Λέσινγκ: Οι ορθόδοξες αντιλήψεις για τη θεότητα δεν σημαίνουν πια τίποτα για μένα· δεν με ενδιαφέρουν πια. Εν και παν*! Δεν θέλω να ξέρω τίποτα περισσότερο. Αυτό το ποίημα (ο *Προμηθέας* του Γκαίτε) ακολουθεί και αυτό την ίδια γραμμή, και πρέπει να ομολογήσω πως μου αρέσει πολύ.
- Εγώ: Ώστε συμφωνείτε λοιπόν αρκετά με τον Σπινόζα;
- Λέσινγκ: Αν χρειάζεται να προφέρω το όνομα κάποιου, τότε δεν βλέπω άλλο από αυτό³.

Ο Γιακόμπι αναγκάστηκε λοιπόν να επινοήσει ο ίδιος μια αντιπανθεϊστική επιχειρηματολογία.

Η κοινή γνώμη θεωρούσε βέβαια τον Λέσινγκ ένα πνεύμα πολύ ανεξάρτητο, που είχε πολεμήσει για πολύ καιρό την παπαδοκρατία, τον φονταμενταλισμό, τη μισαλλοδοξία, σύμφωνα με το πνεύμα του Aufklärung. Όμως ο γερμανικός διαφωτισμός παρέμενε σε τελευταία ανάλυση θρησκευτικός και, αν θα μπορούσε κανείς να υποψιαστεί τον Λέσινγκ για μια σχεδόν αιρετική συμπεριφορά, ωστόσο δεν περνούσε καν απ' το μυαλό κάποιου να τον

* Ελληνικά στο πρωτότυπο.

χαρακτηρίσει άθεο ή πανθεϊστή. Όμως καθώς πλησίαζε ο θάνατος και αισθανόταν έτσι πιο ελεύθερος, άφησε να εκδηλωθεί η κρυφή συμπάθειά του προς τον Σπινόζα!

Το κοινό αναγκάστηκε να καταπιεί τη γλώσσα του. Πολλοί δημοσιολόγοι προσπάθησαν να απαλύνουν τις απόψεις που παρέθεσε ο Γιακόμπι. Ακόμα και σήμερα κάποιοι ιστορικοί ασχολούνται περισσότερο με τις πολεμικές που διεξήγαγε ο Λέσινγκ στα εσώτερα του προτεσταντισμού παρά με τη δήλωση υπέρ του Σπινόζα που ακυρώνει αυτές τις πολεμικές και σηματοδοτεί τη ριζική ρήξη του Λέσινγκ με το χριστιανισμό⁴.

Όμως για τους συγχρόνους του, και κυρίως για τους νεότερους μεταξύ αυτών, και ειδικότερα για τους σπουδαστές της θεολογίας στο σεμινάριο του Τύμπινγκεν, επρόκειτο για μια σημαντική ενθάρρυνση! Ο Χέγκελ και ο Σέλινγκ ενθουσιάστηκαν τόσο για τον αποκαλυπτή Λέσινγκ όσο και για τον αποκαλυπτόμενο Σπινόζα, παρά την τραχύτητα του Γιακόμπι, ή μάλλον εξαιτίας της, και κατά τη διάρκεια όλης της φιλοσοφικής τους δραστηριότητας το «Εν και Παν», η αρχή του πανθεϊσμού, θα εμφανίζεται κάτω από την πένα τους σαν ένα μοτίβο. Θα αποτελέσει επίσης μια εμμονή του Χαίλντερλιν.

Δεν είχαν βγει καλά καλά από το σεμινάριο και, αφού αρνήθηκαν και οι δυο τους να γίνουν ιερωμένοι, ο Σέλινγκ γράφει στον Χέγκελ το Φεβρουάριο του 1795: «Για εμάς οι ορθόδοξες έννοιες για το Θεό δεν υπάρχουν πια... Έγινα οπαδός του Σπινόζα: Γι' αυτόν ο κόσμος ήταν το παν, για μένα είναι το Εγώ»⁵.

Ο Γιακόμπι στην αρχή των Μελετών του δεν παρέλειπε να υποστηρίζει τη γενική τότε γνώμη: «Spinozismus ist Atheismus»! Το να υποστηρίζεις τον Σπινόζα το 19ο αιώνα, τόσο στη Γαλλία όσο και στη Γερμανία, σήμαινε να γίνεις στόχος δυσφημιστικών επιθέσεων, παρενοχλήσεων κάθε είδους, ακόμα και διωγμών. Κανείς δεν δεχόταν το σεβασμό προς τον Σπινόζα ως μαρτυρία χριστιανικής θρησκευτικότητας, ούτε καν ως προέκταση του φιλοσοφικού ιδεαλισμού.

Η εξαφάνιση

Υπάρχει λοιπόν μεγάλη τόλμη σε ορισμένες διατυπώσεις του Χέγκελ: «Ο Σπινόζα αποτελεί μια κεφαλαιώδη καμπή στη σύγχρονη φιλοσοφία». «Η η φιλοσοφία του Σπινόζα, ή όχι φιλοσοφία»⁶. Αν θα έπρεπε να τους εμπιστευτούμε πλήρως, θα ταυτίζαμε σχεδόν τον «εγελιανισμό» με ένα συστηματοποιημένο «σπινόζισμό», στη διάδοση του οποίου στη Γερμανία ο Χέγκελ συνεισφέρει παίρνοντας μέρος στην πρώτη γερμανική έκδοση των έργων του Σπινόζα από τον φίλο του Paulus, έναν πολύ ύποπτο «θεολόγο»⁷.

Βέβαια, ο Χέγκελ θα κατανοήσει με διαφορετικό τρόπο την ουσία του «σπινόζισμού» και θα προσπαθήσει να του αποδώσει έναν αποκλειστικά πνευματικό χαρακτήρα – και δεν θα έπρεπε να αμβλύνουμε αυτή τη διαφορά. Όμως, πνευματική ή όχι, πρόκειται πάντα για τη μοναδική και πλήρη ηρακλείτεια ουσία, με την έννοια ότι στο εσωτερικό της διαφοροποιείται ό,τι είναι ειδικό ή ατομικό, μέσα στην οποία όλα τα καθορισμένα όντα τελικά συγχωνεύονται. Στον Σπινόζα εκτίθεται «μαθηματικά», στον Χέγκελ θεωρησιακά, στον Μαρξ υλιστικά. Καμιά φορά όμως ο Χέγκελ αναφέρεται σε αυτό σχεδόν συναισθηματικά, μέσα στον ιδεαλιστικό μυστικισμό του: «Πρέπει η ψυχή να βαπτιστεί μέσα σε αυτό τον αιθέρα

της μοναδικής ουσίας, μέσα στην οποία έχει χαθεί καθετί που θεωρούσαμε αληθινό. Σ' αυτή την άρνηση του κάθε ξεχωριστού πρέπει να καταλήξει κάθε φιλοσοφία: «Είναι η απελευθέρωση του πνεύματος και το απόλυτο θεμέλιό του»⁸.

Να εξαφανιστείς, να χαθείς: κάθε πράγμα, κάθε συγκεκριμένο, καθορισμένο ον γνωρίζει αυτή τη μοίρα, στην οποία ο Χέγκελ θέλησε να εντοπίσει ένα «ανατολικό» άρωμα (ο ασιατικός πανθεϊσμός) ή ακόμα, με πολλή κακογουστιά, μια σωματική καταγωγή: Ο Σπινόζα που έβλεπε να εξαφανίζεται το παν, πέθανε από φυματίωση⁹.

Βέβαια ο Χέγκελ προσαρμόζει αυτή την εικόνα της εξαφάνισης των πραγμάτων στο χριστιανισμό. Γι' αυτόν, μόνο ο Θεός είναι πραγματικά αιώνιος, εκτός χρόνου. Αφήνεται προς ένα μηδενισμό της αισθητής πραγματικότητας, πράγμα για το οποίο θα τον κατηγορήσει ο Μαρξ. Παραβλέπει το γεγονός ότι κάθε εξαφάνιση είναι την ίδια στιγμή μια εμφάνιση, ότι αυτό που καταστρέφεται χρησιμεύει σαν υλικό για μια νέα οικοδόμηση, με τρόπο ώστε ο αισθητός κόσμος να διατηρείται μέσα σε μια συνεχή μεταλλαγή των καθορισμένων στοιχείων του. Όμως ο Μαρξ δεν θα λησμονήσει παρά ταύτα το μάθημα του Σπινόζα και του Χέγκελ. Στη διαλεκτική του θα αποδώσει αποτελεσματικότητα και υπεροχή στην εξαφάνιση. Θα τολμήσει να στολίσει την *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* του με το οξύμωρο του Λουκρητίου *Mors immortalis*¹⁰.

Για τον Σπινόζα, τα όντα δεν είναι σε τελευταία ανάλυση παρά μεταλλαγές της υπόστασης, «υψηλός καθορισμός και άρνηση». Ο Χέγκελ τονίζει το διαλεκτικό χαρακτήρα της σπινωζικής αντίληψης: τα όντα ακολουθούν μια ιστορική ή θεωρησιακή εξέλιξη και τελικά συγχωνεύονται με την υπόσταση. Ο Μαρξ δεν μπορεί να φανταστεί την εξαφάνιση χωρίς γέννηση, μέσα σε αυτό που σε αυτόν θα μπορούσαμε επίσης να ονομάσουμε υπόσταση, *cum grano salis*.

«Υπάρχει μια συνεχής κίνηση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, καταστροφής των κοινωνικών σχέσεων, σχηματισμού στον κόσμο των ιδεών»¹¹. Τίποτα όμως δεν είναι αιώνιο, εκτός από το όλον.

Πέρα από αυτή την κοινή παραδοχή ενότητας της υπόστασης, βαθιές διαφορές χωρίζουν τις θεωρίες.

Η βάσανος

Μιραντιλαμβανόμενος την υπόσταση ως ένα αντικείμενο, κατά την ιδεαλιστική αντίληψη, ο Σπινόζα, σύμφωνα με τον Χέγκελ, δεν την αντιλαμβάνεται ως δρώσα και πραγματικά διαλεκτική! Η απατηλά «γεωμετρική» μέθοδος τον εμπόδιζε σε αυτό. Προπαντός –και σαν συνέπεια αυτού– δεν σεβάστηκε την πραγματικότητα, τα δικαιώματα, την αξιοπρέπεια της αυτοσυνείδησης. Είναι ακριβώς η επιμονή σ' αυτή την πραγματικότητα και τη δραστηριότητα του υποκειμένου που αποτελούσε την πρωτοτυπία της φιλοσοφίας του Φίχτε. Ο Χέγκελ είναι ο φιλόσοφος της συνένωσης των ασυμβάτων. Διαλεκτικός χωρίς να ντρέπεται γι' αυτό, προσπάθησε πράγματι να συνδυάσει σε ένα μοναδικό σύστημα την ουσιαστικότητα του Σπινόζα με την υποκειμενικότητα του Φίχτε με πολύ ευσυνείδητο τρόπο. Ο Μαρξ δεν κάνει λοιπόν ένδειξη καμιάς πρωτοτυπίας, αλλά μιας μεγάλης αντικειμενικότητας, όταν διαπιστώνει: «Στον Χέγκελ υπάρχουν τρεις συνιστώσες. Η ουσία του Σπινόζα, η αυ-

τοσυνείδηση του Φίχτε και η εγγελιανή ενότητα των δύο, αναγκαία και αντιφατική, το απόλυτο Πνεύμα»¹².

Ο Χέγκελ έριξε ένα σπόρο διχόνοιας στην απαθή ουσία του Σπινόζα, τη ζωντανή αντίφαση, τη βάσανο. Λυπάται που «η ουσία παραμένει άκαμπτη, πετρωμένη, έχοντας στερηθεί τη jaillissement (Quellen)»¹³. Ο όρος αυτός, Quellen, ο οποίος συσχετίζεται από τον Μπαίμε με το Qual (τη βάσανο), μπορεί να δώσει λαβή σε πολλά λογοπαίγνια και να ριζεί στη φιλοσοφία κάποιο σκότος. Αποκαλύπτεται ωστόσο αρκετά σημαντικός για να ορίσει εκείνο που λείπει, σύμφωνα με τον Χέγκελ, από την υπόσταση του Σπινόζα. Την εσωτερική, δρώσα και αυθόρμητη αντίφαση, την αρνητικότητα. Είναι αυτή η δρώσα αντίφαση που ο Μαρξ επανεντοπίζει στη φύση και την κοινωνία. Λυπάται για την απουσία της από τον υλισμό του 18ου αιώνα, όπως ο Χέγκελ στο Σπινόζα. Σε ένα κείμενο που δημιουργεί τόσα προβλήματα ερμηνείας¹⁴ ο Μαρξ αναφέρεται κι αυτός επίσης στο γέρο γερμανό φιλόσοφο, στο σκοτεινό αλλά οξυδερκή μυστικιστή, και είναι από αυτόν που δανείζεται το πιο εκπληκτικό που προσθέτει σε ένα χωρίο του Ρενουβιέ: «Μεταξύ των έμφυτων ιδιοτήτων (eingeboren) της ύλης, η κίνηση είναι η πρώτη και η πιο σημαντική, όχι μόνο ως μηχανική και μαθηματική κίνηση, παρά ακόμα πιο πολύ ως ένστικτο, ζωτικό πνεύμα, δύναμη εξέλιξης, αναταραχή της ύλης (για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση του Μπαίμε). Οι πρωτόγονες μορφές της ύλης αποτελούν ουσιαστικές, ζώσες, εξατομικεύουσες, συνυφασμένες με αυτήν δυνάμεις και είναι αυτές που γεννούν τις ιδιαίτερες διαφορές (qualitäten)»¹⁵. Ο Χέγκελ ενέκρινε, με λίγο ανορθόδοξο τρόπο, τις σχέσεις των qual, qualität, quelle, quellen στον Μπαίμε!

Αφού όμως ανακοινώνει τη σύσταση της εγγελιανής φιλοσοφίας (Σπινόζα, Φίχτε... και Χέγκελ), ο Μαρξ αμέσως απομυθοποιεί την ιδεαλιστική του ερμηνεία: «Το πρώτο στοιχείο είναι η Φύση μεταμφιεσμένη μεταφυσικά στο χωρισμό της από τον άνθρωπο· το δεύτερο είναι το Πνεύμα, μεταμφιεσμένο μεταφυσικά στο χωρισμό του από τη φύση· το τρίτο είναι η ενότητα των δύο, μεταμφιεσμένη μεταφυσικά στον αυθεντικό Άνθρωπο και στο αυθεντικό ανθρώπινο είδος»¹⁶.

Δήλωση στην οποία ο Μαρξ δεν διατηρεί το εγγελιανό νόημα της λέξης μεταφυσική, όπως συνηθίζει ωστόσο να κάνει. Το εγγελιανό σύστημα εντείνει στα μάτια του τη μεταφυσική μυθοποίηση που συνεπαγόταν το σύστημα του Σπινόζα και η «Επιστήμη» του Φίχτε. Παραμένει στον Χέγκελ η βεβαίωση της μοναδικής ουσίας, που οδηγεί μοιραία στην άρνηση της ύπαρξης ενός προσωπικού Θεού, της πραγματικότητας μιας δημιουργίας του κόσμου και της αθανασίας των ατομικών ψυχών. «Η έννοια της δημιουργίας δεν είναι μια καθορισμένη σκέψη. Η ανανέωση αυτής της έννοιας στη νόηση πραγματοποιήθηκε από τον Σπινόζα»¹⁷.

Να λοιπόν με τι μπορεί να τροφοδοτήσει κανείς, ενάντια στον Χέγκελ, τη σταθερή κατηγορία του πανθεϊσμού, ακόμα και του αθεϊσμού, εφόσον αληθεύει, όπως το υπονοεί δολίως ο Χάινε, πως ο πανθεϊσμός δεν είναι παρά ένας ντροπαλός αθεϊσμός...

Όντως υπήρχαν πολύ λίγοι άθεοι στη Γερμανία κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, καλυπτόμενοι πίσω από το μανδύα του πανθεϊσμού, είτε από προνοητικότητα, για το φόβο των αρχών, είτε εξαιτίας μιας κάποιας συστολής στην έκφραση της σκέψης που χαρακτηριζε όλη την πνευματική κίνηση στη Γερμανία εκείνου του καιρού. «Ο πιο ακραίος ριζοσπαστισμός» εκφραζόταν τότε σαν ένας σπινοζικός πανθεϊσμός. Και αυτός ο «σπινοζισμός»,

στον Λέσινγκ και τον Γκαίτε για παράδειγμα, προκαλούσε την αγανάκτηση και το φόβο στις τάξεις των μέσων Γερμανών *Auflärer*»¹⁸.

Παλινωδίες

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πλήθος ακόμα περικοπών, μαρτυριών, που επικυρώνουν την πραγματικότητα του εγγεληνού πανθεϊσμού και μάλιστα ενός κάποιου αθεϊσμού ή μια σταθερή τάση προς τον αθεϊσμό. Η αναφορά στον Σπινόζα τους ενισχύει. Ωστόσο είναι καλό να αντισταθούμε στην υπερβολή. Σε κάθε πράγμα υπάρχουν βαθμίδες και αποχρώσεις. Ο Χέγκελ δεν εκφράζει ανοιχτά αυτή την τάση, μπορούμε μόνο να την εξαγάγουμε από κάποια λεγόμενά του σχετικά με διάφορα θέματα και από τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο εκφράζει γενικά τον προσανατολισμό της θεωρίας του. Οφείλουμε λοιπόν να είμαστε προσεκτικοί σε αυτό το ζήτημα, όπως ήταν και εκείνος. Ωστόσο αυτή η ένσταση δεν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιείται εναντίον του στη Γερμανία. Στη Γαλλία, τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, ο «πανθεϊσμός» του Χέγκελ θεωρούνταν αυτονόητος, σαν χαρακτηριστικό γνωστό σε όλους και για το οποίο δεν χρειάζονταν αποδείξεις.

Ο Χέγκελ όμως αρνήθηκε πάντα δριμύτητα ότι ήταν πανθεϊστής και κατά μείζονα λόγο άθεος.

Τότε γιατί να μη δείξουμε εμπιστοσύνη στα λόγια του;

Είναι ότι ο Σπινόζα, μεταξύ άλλων, χρησιμοποιείται σαν λυδία λίθος και ότι, ως προς αυτόν, τα λόγια του είναι αντιφατικά. Στην πραγματικότητα προσαρμόζει τις εκτιμήσεις του στην περίπτωση ή τις παρεμβάλλει, και η κρίση του μεταβάλλεται ανάλογα με τις περιστάσεις. Δεν είναι πρωτόβγαλτος, και αποδεικνύεται καλός διπλωμάτης.

Όταν δημοσιοποιεί το θαυμασμό του για τον Σπινόζα, προσπαθεί να τον απαλλάξει από κάθε πανθεϊσμό, κάτι που αποτελεί μεγάλο στοίχημα. Είναι μάλιστα φορές που αγγίζει τα όρια της υπερβολής: όπως όταν διατείνεται, αφελώς, πως ο Σπινόζα δεν θα μπορούσε να είναι πανθεϊστής... επειδή δεν υπήρξαν ποτέ αληθινοί πανθεϊστές¹⁹. Σε άλλες περιστάσεις προτείνει για τον πανθεϊσμό έναν ορισμό και μια ανάλυση τόσο φανταστικά που ισχύουν μόνο για κάποιες συγκεκριμένες μορφές του ινδικού πανθεϊσμού, και ο Σπινόζα διαφεύγει πολύ εύκολα από αυτή τη φαντασμαγορία. Αλλά πηγαίνουμε ή πηγαίνουμε τους βασιλικούς λογοκριτές πολύ μακριά από τον πραγματικό «σπινोजισμό». Αυτή η φροντίδα να ξελαφρώσουμε τον Σπινόζα από αυτό το στίγμα είναι ήδη αρκετά διαφωτιστική: Ο Χέγκελ δεν θα ασχολούνταν τόσο πολύ με την ορθοδοξία του Σπινόζα, ούτε καν κατά προσέγγιση, αν δεν ένιωθε ότι μέσω αυτού γινόταν και ο ίδιος στόχος.

Έτσι λοιπόν επινοεί κι άλλα τεχνάσματα, τα οποία, δεν χρειάζεται να το πούμε, δεν ξεγελούν ποτέ κανένα υποψιασμένο. Ένα από αυτά είναι ιδιαίτερα δηκτικό. Συνίσταται στη δήλωση ότι η θεωρία του Σπινόζα, εφόσον αποσυνθέτει το καθετί και ειδικά το καθετί φυσικό μέσα στην ενότητα της υπόστασης, αξίζει να ονομαστεί *ακοσμισμός*, αντί για *πανθεϊσμός*²⁰.

Έτσι απαλείφεται τουλάχιστον το στίγμα της ατιμίας, η αποτρόπαια λέξη. Ο κατ' αντι-κατάσταση όρος *ακοσμικός* είχε χρησιμοποιηθεί χωρίς αμφιβολία για πρώτη φορά από

έναν ελάχιστο γνωστό πολυγράφο: τον De Muir (που ήταν ο ίδιος άθρησκος)²¹. Δήλωνε πως οι αντίπαλοι του Σπινόζα τον αποκαλούσαν «άθεο» χωρίς καμιά απόδειξη, ενώ θα έπρεπε καλύτερα να τον ονομάσουν *ακοσμικό* (acosmicus). Αντέτασσε έτσι τον κατ' αυτόν ακοσμικό στον υποτιθέμενο αθεϊσμό του Σπινόζα. Και όχι στον πανθεϊσμό του. Όταν όμως ο Σπινόζα παίρνει το θάρρος να προτείνει την ενότητα «Deus sive natura», ποιος θα μπορούσε να αξιώσει, χωρίς να γελά κάτω από τα μουστάκια του, πως καταργεί τη φύση; Ο Θεός ή η φύση – όχι ένα διαζευτικό ή, αλλά η πλήρης αφομοίωση!

Ο Χέγκελ μπορεί μετά από αυτά να χλευάσει τον υποτιθέμενο αθεϊσμό και πανθεϊσμό του Σπινόζα. «Ξέρει το τι έκανε και φυσικά το λέει. Πέρασε όλη του τη νεότητα συντροφιά με τον Χαίλντελιν και τον Σέλλινγκ, οι οποίοι, μαζί με αυτόν, ομολογούσαν αμοιβαία τον πανθεϊσμό τους, το «σπινोजισμό» τους και εκδήλωναν παντού σαν ένα σύνθημα το *Εν* και το *Παν*, σαν «το ένα που διαφοροποιείται μέσα στον ίδιο του τον εαυτό».

Όμως ο Χέγκελ δεν είχε πάντα ανάγκη να αποκρύπτει το αληθινό του αίσθημα, ούτε να διαφυλάσσει με φόβο τα υπολείμματα της θεολογικής του μόρφωσης, ούτε να εγγυάται την αγνότητα των παιδικών πίστεων. Έτσι μιλά για τον Σπινόζα με διαφορετικούς όρους.

Έτσι εξηγεί πως το «σύστημα του Σπινόζα είναι ο απόλυτος πανθεϊσμός, ο μονοθεϊσμός που υψώνεται στο επίπεδο της νόησης»²². Αν υπάρχει λόγος να αναπαράσθαι κανείς με τη φαντασία ή συναισθηματικά το μοναδικό και προσωπικό Θεό ή πασχίζει να τον σκεφτεί πραγματικά, τότε προσχωρεί στον πανθεϊσμό!

Αλλού – άλλο παράδειγμα, εκτίθεται περισσότερο: «Λέγεται πως ο σπινोजισμός είναι αθεϊσμός. Από μια άποψη είναι αλήθεια, στο μέτρο που ο Σπινόζα δεν ξεχωρίζει το Θεό από τη φύση, στο βαθμό που λέει ότι ο Θεός είναι η φύση, ο κόσμος, το ανθρώπινο πνεύμα – πως το άτομο είναι εκφρασμένος με έναν ιδιαίτερο τρόπο Θεός»²³.

Προχωρούμε παραπέρα. Ασχολούμενος με το γαλλικό υλισμό του 18ου αιώνα, τον εξομωώνει με το «σπινोजισμό». Εδώ βρισκόμαστε χωρίς αμφιβολία μπροστά σε μια περίπτωση που η φιλοσοφία προχώρησε μέχρι τον αθεϊσμό. Το έσχατο, το ενεργό, το αποτελεσματικό, το προσδιορίζει σαν ύλη, φύση κλπ. Εντέλει μπορούμε να πούμε πως πρόκειται για «σπινोजισμό». Αναπαριστούμε σε αυτόν το έσχατο υπό τη μορφή της ενότητας της υπόστασης²⁴. Ή ακόμα: «Η υπόσταση είναι νατουραλισμός, είναι «σπινोजισμός», η υπόσταση του Σπινόζα και ο γαλλικός υλισμός είναι παράλληλοι»²⁵. Οι εχθροί του Χέγκελ θα μπορούσαν να ανιχνεύσουν στον ίδιο τέτοιους «σπινोजικούς» παραλληλισμούς. Δεν προδίδεται μήπως όταν αποκαλύπτει πως «Η φιλοσοφία του Τζιορντάνο Μπρούνο είναι γενικά ένας σπινोजισμός, ένας πανθεϊσμός;» Ότι «ο φιλόσοφος αυτός ανήγαγε όλες τις σχέσεις της εξωτερικότητας στη ζωντανή ιδέα της ενότητας των πάντων»; Ότι «το σύστημα του Μπρούνο είναι ένας εντελώς αντικειμενικός σπινोजισμός»; Και πως ανακαλύπτουμε από εκεί «σε πόσο βάθος κατάφερε να φτάσει;»²⁶

Διαμάχες

Οι Γερμανοί ιδεαλιστές δεν ήταν άγγελοι. Υπήρχε ανάμεσά τους ένας αδυσώπητος ανταγωνισμός, για τη φήμη, για τις θέσεις, για τις προστασίες. Μέσα στις σκληρές αντιπα-

ραθέσεις τους όλα τα μέσα ήταν θεμιτά. Και ένα από τα πιο αιχμηρά βρισκόταν στον πανθεϊσμό του Σπινόζα.

Ο Γιακόμπι τα χρησιμοποιούσε απλόχερα, ειδικά ενάντια στον Χέγκελ και τον Σέλιγγκ. Όπως έλεγε ένας Γάλλος κριτικός, «Πιστός στα φιλοσοφικά πιστεύω που οι πιο φωτισμένοι άνθρωποι και οι πιο φωτισμένοι αιώνες μάς έχουν μεταδώσει, ο Μ. Γιακόμπι βάζει στην κορυφή της θεωρίας του έναν προσωπικό, νοήμονα, επιβραβευτικό Θεό». Την εικόνα αυτή του Θεού που αρνήθηκε για πολύ καιρό ο Σέλιγγκ, που ο Σπινόζα και ο Χέγκελ την έχουν αποκηρύξει από την άποψη κιόλας της αιωνιότητας²⁷.

Αφού όρισε τον πανθεϊσμό, φυσικά με τον δικό του τρόπο, ο Χέγκελ θα επιστρέψει τη φιλοφρόνηση στον Γιακόμπι, τον κηρυγμένο εχθρό του Σπινόζα: «Ο πανθεϊσμός περιέχεται στην έκφραση του Γιακόμπι σύμφωνα με την οποία ο Θεός είναι το ον μέσα σε κάθε ύπαρξη». Και στη συνέχεια ευγενικά: «Αυτό οδηγεί επίσης στην περίπτωση του Γιακόμπι σε εξαιρετικούς προσδιορισμούς του Θεού»²⁸.

Ο Σέλιγγκ, φίλος αρχικά και στη συνέχεια αντίπαλος του Χέγκελ, υπογραμμίζει δολίως εκείνα που θεωρεί ως τις πανθεϊστικές πλευρές του εγγελιανισμού: «Η ανθρώπινη γνώση, η γνώση που έχει ο άνθρωπος για το Θεό, είναι (κατά τον Χέγκελ) η μοναδική γνώση που έχει ο Θεός για τον εαυτό του»²⁹.

Και οι τρεις, διακριτικά κατά κάποιον τρόπο μαθητές του Σπινόζα, εξακοντίζουν οι μεν στους δε τον Σπινόζα σαν βλήμα, και μάλιστα βλήμα εκρηκτικό, *hic et nunc*.

Δεν χωράει αμφιβολία πως ο Μαρξ δέχτηκε τον Σπινόζα από τα χέρια του Χέγκελ και πόρρωσε έτσι να ενημερωθεί απευθείας για τον αυθεντικό «σπινοζισμό». Ορισμένοι από τους συγχρόνους του, μεριμνώντας να διαχωρίσουν τον Μαρξ από τον Χέγκελ, αμφισβητούν το «σπινοζισμό» αυτού του τελευταίου³⁰. Ο Χέγκελ βασικά δεν θα είχε καμία σχέση με το Σπινόζα. Η διαμάχη πάνω σε αυτό το θέμα μπορεί να επεκταθεί στο άπειρο. Γνώρισε εντυπωσιακούς τρόπους. Ας θυμηθούμε σχετικά με αυτό το θέμα το περιεργό κείμενο που συντάχτηκε το δίχως άλλο κι από τους τρεις σεμιναριστές μαζί, τον Χέγκελ, τον Χαίλντερλιν και τον Σέλιγγκ, και που έλαβε τον τίτλο *Ο κομμουνισμός των πνευμάτων*³¹. Σε αυτό αντιλαμβανόμαστε εύκολα τον απόηχο του «σπινοζισμού». Οι συγγραφείς πίστεψαν συχνά πως εντόπισαν ένα είδος περιεργής συνέχειας, σίγουρα επισφαλούς και μερικής, ανάμεσα στον Σπινόζα, τον Χέγκελ και τον Μαρξ. Όσο εκπληκτικό και αν μοιάζει τον 21ο αιώνα, θα πρέπει ωστόσο να λάβουμε επίσης υπόψη μας ένα συνδυασμό όρων, όταν αναγράφεται ολογράφως στον τίτλο ενός άρθρου. Το 1841, ο Jacques Dupré αποδείκνυε, προφανώς χωρίς ιδιαίτερους συναισθηματισμούς, πως «ο κομμουνισμός είναι η πολιτική του πανθεϊσμού»³².

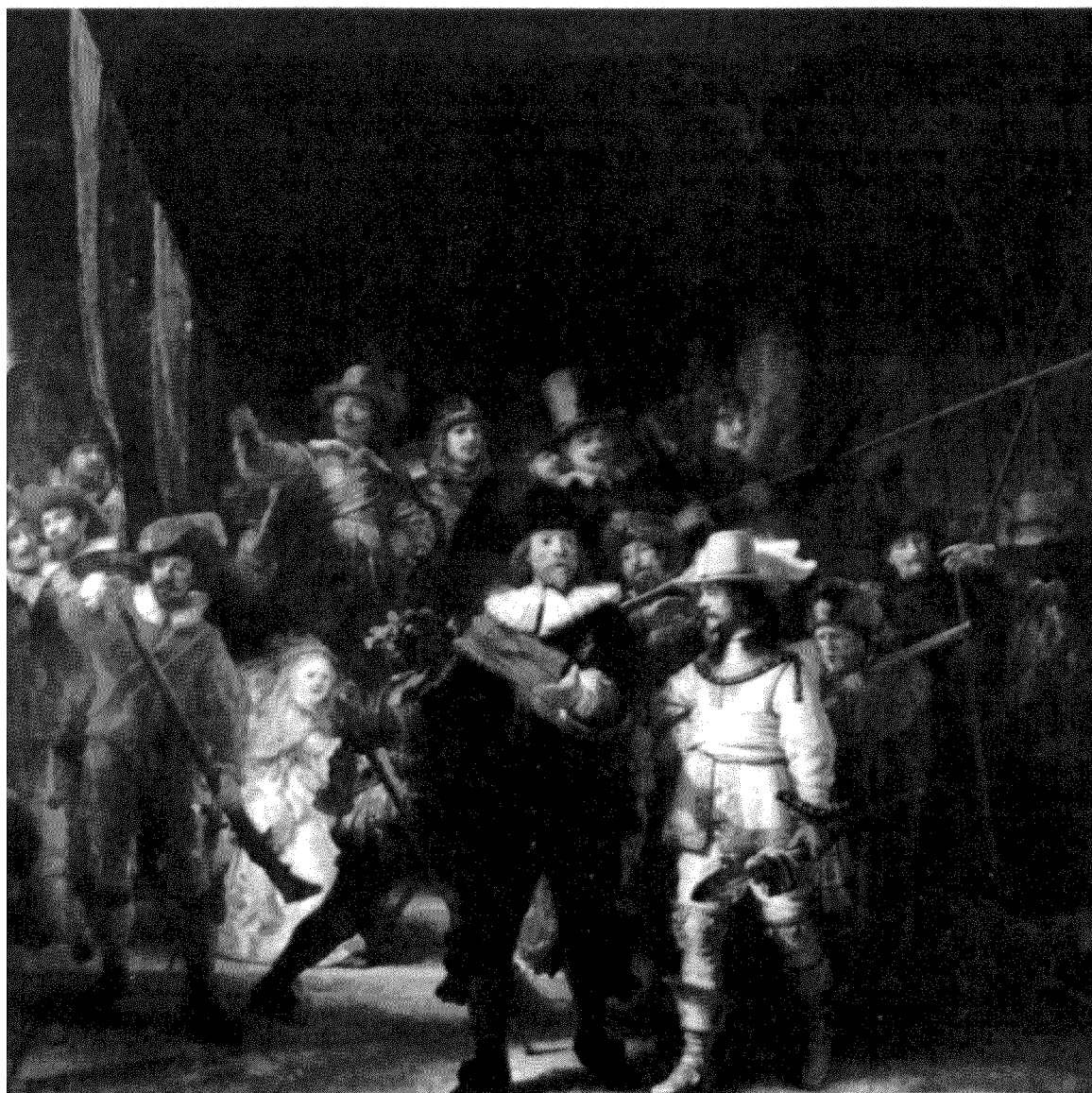
Σημειώσεις

1. Hegel, *Leçons sur l'histoire de la philosophie*, μτφρ. Pierre Garniron, τόμ. VI, Paris, Vrin, 1985, σ. 1449. Στο εξής θα αναφέρεται ως H.P. Garniron.

2. Jacobi, Ueber die Lehre des Spinozas, στο *Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn*, 1785.

3. Jacobi, ό.π., σ. 12.

4. βλ. *Les Etudes philosophiques*, avril-juin 2003, ειδικό τεύχος *Lessing*.
5. Hegel, *Briefe*, I, Berlin, 1952 σ. 21-22.
6. H.P. Garniron, σ. 1453.
7. Για αυτή την έκδοση και για τη συνεργασία του Χέγκελ, βλ. τη σημείωση του P. Garniron, ό.π., σ. 1761-1762.
8. Άλλη μετάφραση: H.P. Garniron, σ. 1456.
9. H.P. Garniron, σ. 1447-8.
10. Marx, *Misère de la philosophie*, Paris, 1961, σ. 119. Βλ. Jacques D'Hondt, "La disparition des choses dans le matérialisme de Marx", στο *La pensée*, τ. 219, mars-avril 1981, σ. 43-61.
11. *ibid.*
12. "La Sainte Famille", στο *Marx-Engels Werke*, II, σ. 147.
13. H.P. Garniron, σ. 1457.
14. βλ. Olivier Bloch, "Marx, Renouvier, et l'histoire du matérialisme", στο *Matière à histoires*, Paris, Vrin, 1997, σ. 384-441.
15. *Ibid.*, σ. 403-404.
16. "La Sainte Famille", στο *Marx-Engels Werke*, II, σ. 147.
17. H.P. Garniron, σ. 1441.
18. G. Lukács, *Der Junge Hegel*, Berlin, Aufbau-Verlag, 1954, σ. 32.
19. *Philosophie der Religion*, Berlin, 1832, I, σ. 54.
20. H.P. Garniron, σ. 1452.
21. *Biographie générale* του Michaux, σ. 618 «Ο Μυτ δε σύχναζε σε καμιά εκκλησία και δεν πίστευε σε καμιά αποκάλυψη».
22. H.P. Garniron, σ. 1454.
23. *Ibid.*, σ. 1496.
24. Άλλη μετάφραση: H.P. Garniron, σ. 1720.
25. H.P. Garniron, σ. 1383.
26. H.P. Garniron, τόμ. V, σ. 1154, 1160.
27. Schweighaueser, "Sur l'état actuel de la philosophie allemande", στο *Archives littéraires de l'Europe*, I, 1804, σ. 203.
28. Hegel, *Philosophie der Religion*, Berlin, 1832, σ. 211.
29. Schelling, *Contribution à l'histoire de la philosophie moderne*, μτφρ. J.F. Marquet, Paris, PUF, 1983, σ. 178-179.
30. Lucio Colletti, *Le marxisme de Hegel*, γαλλική μτφρ., 1976, σ. 41-54.
31. J. D'Hondt, "Le meurtre de l'histoire - Le communisme des esprits", στο *L'Hermé*, ειδικό τεύχος Hölderlin, Paris, 1989, σ. 219-241.
32. Jacques Dupré, "Du communisme", Παρ. 1: Le communisme est la politique du panthéisme, στο *Revue Indépendante*, τόμ. I, 1841, σ. 337.

Ρέμπραντ, Νυχτερινή περιπολία, 1642.